

նութեան, հայ առեւտրականները չէին կրնար դործել, ապրիլ, բան մը՝ որ շատ կարեւոր էր ո՛չ միայն սահմանափակ Հայակիրիկիոյ, այլ եւ սփիւռքի հայ վաճառականութեան համար: Եթէ Հայակիրիկիոյ պետական վարիչները միայն պապական զինուորական եւ այլ նիւթական ակնկալութեամբ դիմած ըլլային Հոռմի, անոնք շատոնց յուսահատած պիտի ըլլային արդէն, եւ իրենց գոյութեան բոլոր ընթացքին յաւիտեանապէս պիտի չխնդրէին բան մը, որուն մասին Լեւոն Մեծի օրերէն առաջ իսկ, Հայակիրիկիոյ պետականութիւնը փորձառութիւն ունէր: Լեւոն Մեծ ինքն իսկ ամէն միջոց գործածեց օր առաջ Հայակիրիկիոյ սահմաններէն հեռացնելու Փրետերիկ Պարպարոսայի խաչակրութեան մնացորդները: Հեթումի ալ ծանօթ էր «խաչակրութեան» ինչ Քարի ծաղիկ» ըլլալը, երբ իր Կոստանդին հայրը ստիպուեցաւ Սելեւկիան պաշարել՝ խաչակիր ասպետներէն ազատելու համար Ջապէլ Թագուհին: Բոռնազեան կ'ըզրակացնէ. «Արդարեւ Կիրիկիայի Թագաւորութեան անկման զլխաւոր պատճառներն էին՝ Փեդաղմբի կենտրոնախոյս ձգտումների ուժեղացումը, զիւղացիութեան աղքատացումը, առեւտրի ու արհեստների անկումը, հոռմէական պապերի քաղաքականութեան պատճառով բորբոքուած կրօնական վէճերը եւ Կիրիկիոյ եւրոպական կողմնորոշումը» (էջ 39): Մենք կը խորհինք որ Կիրիկիոյ Թագաւորութեան իբր անկման պատճառ «աւատական (Փեդաղմ) կենտրոնախոյս ձգտումները» չէին կրնար ըլլալ, քանի որ աւատականութիւնը ըստ իրենց էր այդ Թագաւորութիւնը, եւ ժամանակուան միակ միջոցն էր պետականութեան: Աւատականութեան փորձարկութեամբ միայն կարելի էր Լեւոն Մեծի, Հեթում Ա-ի նման կարող տիրակալներ զարգացնել: Եթէ կեդրոնը ուժեղ չէր, այն ատեն իրը կ'ըլլար յանցանքը ինչպիսի: Յաւանք է որ Հայակիրիկեան դահի վրայ քիչ կորովի Թագաւորներ եղան:

Գալով զգիւղացիութեան աղքատաց-

ման, առեւտրի ու արհեստների անկման, առեւտրի արտաքին պատճառներէ կը յառաջանան: Հայութեան տնտեսական ոյժը նախ եւ առաջ իր մեծ եւ ուժեղ միջազգային առեւտրական կարողութիւնն էր, բան մը որ Այասի կորուստով 1237էն վերջ՝ այլեւս անոյս էր: Արտաքին առեւտուրն է որ արհեստները եւ երկրի մը ներքին առեւտուրը կը զարգացնէ, եւ անոնք ալ իրենց վարդին՝ զիւղացիութեան ընչեղութեան զարկ կու տան: Այասի կորուստին հետ Հայկական միջազգային առեւտուրը, որ Պրիւժէն մինչեւ Ջինաստան կը տարածուէր, տարբեր ուղիներ փնտռեց, Այասի միջազգային ճանապարհը դոց գտնելով:

Հայ միջազգային առեւտուրին հետ ինչպէս նաեւ Հայակիրիկեան Թագաւորութիւնը, անոյժ եւ սպառնալ: Դաւանական կիրքերուն կրնար դիմանալ Հայակիրիկիա, եւ ատիկա հարկ եղածին չափ պատճառ մը չէ անոր ինչպիսին:

Էջ 40ով կը սկսի Բ. Ղուլսը, «Քաղաքական եւ պետական կառուցուածքը 11-12րդ դդ.»։ Համաձայն ենք Բոռնազեանի որ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան կը սխալի՝ երբ Լեւոն Գ.ի «Ամենայն Հայոց Թագաւոր» կոչումովը կը կարծէ զայն Մեծ Հայաստանի ալ Թագաւոր: «Ամենայն Հայոց» տիտղոսը անտարակոյս կը գործածուէր այն Հայկական գաղութներուն վերաբերմամբ՝ որոնք Հայակիրիկիոյ մերձ էին, անոր հետ սերտ կապ պահելով Հայակիրիկեան առեւտուրով: Նոյնպէս նաեւ Սպանիոյ եւ Իտալիոյ հայ առեւտրական կեդրոնները: Բոռնազեան մեծ յաջողութեամբ կազմած է այս գլուխը: Այս գլուխին «Հոգեւորականների մասնակցութիւնը երկրի կառավարմանը» պէտք էր աւելի առարկայական ըլլար, եւ կարելի է Հայակիրիկիոյ պատմութենէն բազմաթիւ օրինակներ բերել հայ բարձրաստիճան եկեղեցականներու՝ որոնք ո՛չ կրօնական իշխանութեամբ ալ ծառայած են Թագաւորին, կամ պատժուած ալ:

Բոռնազեան իր մէկ վկայութեան աղբիւր կը յիշէ Սիսուան 484 (իր էջ 98ին ծնթ. 289) մինչ պէտք էր ըլլար էջ 487:

էջ 119, կ'ըսուի «Անտիոքի ասիզներ»ուն մասին, «Գրանք Սմբատի կողմից Թարգմանուել էին 1250ական թուականներին»։ Անտիոքի Ասիզները շատ աւելի կանուխ Թարգմանուած եւ գործածուած են Հայոցմէ, հաւանաբար 12րդ դարուն ըսկիզբը: Այդ մասին գրած եմ Մատենադարանի ԲԱՆԲԵՐԻ վեցերորդ հատորին մէջ (1962, էջ 283) «Անտիոքի Ասիզներու հայերէն Թարգմանութեան ժամանակը»։ Կ'երեւի Բոռնազեանի ծանօթ չէ մեր յօդուածը: Գալով «1331 թուի ոմ Սարգիս գրչի» եւայլն (էջ 121) այդ ՈՄՆ Սարգիս գրիչը՝ Պիժակն իսկ է:

Հատորը կ'աւարտի մատենագիտական, անձնանուններու եւ տեղանուններու կարեւոր ցանկերով: Բոռնազեան չահեկան գործ մը կատարած է: Անտարակոյս արժէքաւոր է՝ իր ամփոփեալ եւ դասաւորեալ ձեւով: Մենք բնական է շնորհակալ ենք որ ցիրուցան նիւթը մատչելի կ'ընէ մեզի, ըմբռնելի կերպով եւ առանց խճողումի: Իր աշխատութիւնը շատ ու շատ աւելի գնահատելի պիտի գտնէինք՝ եթէ հոն ծանօթ եւ ընտիր հայերէն բառերու տեղ չհանդիպէինք խժալուր ծոար բառերու, որպէս «Փունկցիա», «Փէնդալ», «պոստ», «մասսա», «ապարատ», «հիւրարիւխայ», «ռնտայ», «բուրճէս», «տերմին», եւայլն: Բոլորովին անիմաստ եւ անպէտ կը գտնենք այդ անհարազատութեանց գործածումը:

Թ. ՔԻՐՈՏԵԱՆ

* * *

ՄԱՅՐ ՏՈՒՑԱԿ ՋԵՌԱԳՐԱՑ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԱՆՑ ՀԱՏՈՐ Է.

Կազմեց

ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔԱՍ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ

Երուսաղէմ 1974, էջ ԼԲ + 552, քառածալ, քաղաքական, պատկերազարդ:

Մեղուաշան եւ վաստակաւոր Նորայր Արքեպիսկոպոս, Սաղէմի մատենադարանին ձեռագրաց ցուցակին եօթներորդ հատորը մեր տրամադրութեան տակ դրելով, թիւ 2001էն մինչեւ թիւ 2365 ձե-

ռագիրները, այլապէս դժուարամատչելի այդ հաւաքման գոհարները ծանօթացնելու շնորհապարտ աշխատանքը կը շարունակէ:

Յանկերով եւ ցուցակներով ամբողջացուած այս ցուցակին 365 ձեռագիրներէն 220ը ԺԸ եւ ԺԹ դարէն են, մեծագոյն մասամբ ո՛չ կարեւոր պարունակութեամբ:

Շահեկան է թիւ 2010, Գրիգոր Նարեկացին, գրուած 1692ին, Մինաս վարդապետ Ամթեցիի համար, ուր կը տըրուին կենսագրական նիւթեր: Գրուած է Բարդա գրչի որդի Միքայէլ գրիչ եւ ծաղկողէ, որ մանրակարած է ընտիր կերպով Մինաս վրդ. Ամթեցին: Թիւ 2027 Եպիսկոպոսական Մաշտոցը, ծաղկուած Թորոս Ռօւլինէ, 1266ին, Սաղէմի կարեւոր ձեռագիրներէն է: Հետաքրքրական նիւթեր կը պարունակէ թիւ 2096 Պատմութեան Հաւաքածոն, գրուած Յովհաննէս վրդ. Բագեանէ, որ կ'արժէ հրատարակել: Թիւ 2109 կը պարունակէ Դաւիթ Սեբաստացիի նահատակութեան (1677) արձակ պատմութիւնը, որ ծանօթ չէ Հայոց նոր վիշտներուն, ուր սակայն կը տրուի երկար տաղաչափութեամբ վկայութեան պատմութիւնը՝ Եւդոկիացի Միքայէլ գրչին, որդի վաստակաւոր Բարդա գրչի: Թիւ 2152 Ժողովածոյի գրիչը Կիրակոս՝ կը յիշէ Ժողովը Սուրբէն եւ Մրջան: Սուրբէն՝ Աճառեան իր Անձնանուններու բառարանին մէջ՝ անգամ մը կը յիշէ իբր «Գուստըր», մինչ հոս կը յիշուի իբր արական, հայր Կիրակոսի: Թիւ 2156 Մաշտոցին (1360էն) մետաքս կազմալաթը, որով կազմը աստառուած է, հայկական արուեստի գործ չէ: Թիւ 2178 Գրիգոր Տաթեւացիի Քարոզիչը՝ ԺԵ. դար նշանակուած է, սակայն գրիչը (էջ 500-502) յիշատակարանին վերջը կը վկայէ զի սոյն աւուրս փոխեցաւ մեծ վարդապետ Գրիգորիոս ի Քրիստոս, Գի թուական ՊԾԹ: Թիւ 2179 «Ժեւալ ձեռք վարդապետ Գրիգորիոս» Տաթեւացին իսկ է, որ մեռաւ 1410ին, երբ գրուեց է նաեւ այս ձեռագիրը, որուն գրիչը «Թոմա պիտակ անուամբ բանի» նոյնիսկ թովմա Մեծո-

փեցին է, որ աշակերտեց Գրիգոր Տաթևացիի: Թիւ 2355ը՝ 1320ին գրուած եւ ծաղկուած է Սարգիս քահանայէ. աւտիկա Սարգիս Պիծակն է: Թիւ 2360 Աւետարանը մանրանկարուած է Թորոսէ՝ որ Տարօնեցին է: Սաղէմի այս Աւետարանը, որքան որ գիտեմ, ցարդ անծանօթ էր իբր Թորոս Տարօնեցիի գործ, Պոօշեան Բուրթլի իշխանին եւ իր Վախախ կնոջ համար գրուած եւ մանրանկարուած:

Պողարեան Սրբազան իր սովորական խղճմտութեամբ պատրաստած է այս ցուցակագրական եօթներորդ հատորն ալ, զայն ուսումնասէրին մատչելի ընելով՝ զանազան կարեւոր ցանկերով: Այս հատորով Երուսաղէմի ձեռագրաց հաւաքածոյին կէսէն քիչ մը աւելին ցուցակագրուած եւ հրատարակուած կ'ըլլայ, եւ հաւանաբար եօթը հատոր եւս հրատարակուի. որով Սաղէմի ցուցակը տասնեւչորս պատկանելի հատորներով գործ մը կ'ըլլայ, այնքան անհրաժեշտ բոլոր հայագէտներուն համար:

Մենք օրտանց կորով եւ յաջողութիւն կը մաղթենք մեղուաշան վաստակաւոր Սրբազանին, որ աւարտ հանէ իր այս օկոսած գործը: Կրկին շնորհակալութիւն Կիւլպէնկեան Հայկական Մատենաշարի Հիմնարկութեան, որ իր նիւթական միջոցները տրամադրելով՝ կարելի կ'ընէ այս բազմածախս գործին հրատարակութիւնը:

Թ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

ԵՐԵՒԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Գրեց

ՊՐՈՖ. ԿԱՐՈՅ ՂԱՅԱՒԱՐԵԱՆ

Երեւան 1975, էջ 254, քառածալ, լաթակազմ, նկարազարդ:

Մեծավաստակ գիտնական Պրոֆ. Կարոյ Ղաֆաղարեանի բազմախառ եւ արժէքաւոր ուրիշ եւ նորագոյն մէկ գործն է նոր ստացածս «ԵՐԵՒԱՆ – Միջնադար-

եան Յուշարձանները» հատորը: Ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ Պրոֆ. Ղաֆաղարեան մեծ խղճմտութեամբ եւ մանրակրկիտ աշխատութեամբ երկ մըն է որ կ'աւելցնէ մեր հնագիտական գործերու շարքին վրայ, շարք մը՝ որուն կարեւորագոյն աշխատութիւնները կը պարտինք անխոնջ գիտնականին: Հակառակ իր վատառողջութեան, տառապալից հիւանդութեան, ան զարմանալի նուիրմամբ, անշեղ հաւատով կը շարունակէ աշխատիլ եւ արտադրել հայկական մըշակոյթի պատմութեան համար խիստ արժէքաւոր գործեր: Իր վերջին աշխատութիւնը, ինչպէս ըսինք, գոհարներէն մին է իր երկակողմնական անգնահատելի շարքին:

Երեւան, որ անցեալին ժողովարէն ներկայացուած է իբր հնագիտական կարեւոր հայկական ուսումնական մը, Ղաֆաղարեանի անխոնջ նուիրման շնորհիւ գրեթէ մոռցուած աւերակներուն մէջէն կը բարձրանայ՝ իր արժանի տեղը գրաւելով հին եւ կարեւոր հայաքաղաքներու շարքին: Հեղինակը, հակառակ իր բազմավաստակ եւ ընտիր գործին, «Առաջաբան»ին մէջ համեստօրէն կը գրէ. «Այս գրքի համար կազմած նախնական ծրագիրը շատ ընդարձակ էր եւ անիրագործելի» մէկ մարդու համար: Հեղինակը ծրագրել էր Երեւանը հնագիտորէն ուսումնասիրել համակողմանիօրէն, եւ արդէնքը ամփոփել մի ստուար հատորի մէջ (էջ 5):

Երկա՛ր տարիներու վաստակ մըն է որ մեզի կը տրուի: «Երեւան քաղաքի տեղագրական պատմութիւնը», «Երեւանի Միջնադարեան Յուշարձանները», որոնք են «Կաթողիկէ Եկեղեցի», «Պօղոս-Պետրոս» (որուն որմանկարներուն մասին մենք ալ գրած ենք, հաւանաբար առաջինը ըլլալով՝ գոնէ արտասահմանի մէջ, ողբացեալ Արշակ Զօպանեանի ԱՆԱՀԻՏԻ մէջ, իմ 1931ին Երեւան եւ էջմիածին այցելութենէս վերջ), «Նորգի Կամուրջ», «Գեթսեմանի», «Կոնդի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցի», «Կոզեմի Գերեզմանոցը», «Աւանի կաթողիկէ տաճարը», (հեղինակը կը փաստէ որ «Աւանի տա-

ճարը կառուցուել է ամենաուշը 580-ական թուականներին», (էջ 65), «Աւանի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցի», «Աւանի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին», «Քանաքեռ», «Նորգի Եկեղեցիները», «Ձորագիւղի աւապատը», «Հրազդանի հին կամուրջը», «Գէոյ մզկիթ», «Երեւանի բերդերը», «Երեւանի բնակելի հին տները», եւ այս մասը, ճոխացած է յատկապէս զգաւորութեամբ եւ լուսանկարներով. կ'աւարտի էջ 101: Հոս թող մեզի ներուի աւելցնել որ գերմանական պատկերաքարտի մը վրայ, տպագրուած 1725ին, կը ներկայացուի Երեւանը ուրիշ կովկասեան եւ հայկական քաղաքներու հետ: Երեւանի այս պատկերը օրինակութիւն կ'երեւի Շարթէնի նկարին:

Էջ 105ով կը տրուին Վիմական արձանագրութիւնները Երեւանի, գծագրութեամբ. 293 գծագրութիւնները: Ասոր կը յաջորդէ, էջ 137, «Երեւանի վիմական արձանագրութիւնների վերծանութիւնը», արձանագրութեանց լուսանկարներուն հետ, որոնցմէ թիւ 98 (Արձանագրութիւն թիւ 23), վերիվայր տըպուած է վրիպակով: Հատորը կը վերջանայ «Տախտակներ, Յանկեր, Յուցակներ»ով: 2000 տպաքանակով այս արժէքաւոր հատորը վառահօրէն շատ շուտով կը սպառի:

Այս հատորը մեզի ցոյց կու տայ պեղումներու կարեւորութիւնը՝ առանց որուն մենք ծանօթ պիտի չըլլայինք Երեւանի եւ իր անմիջական շրջանակին հնադարեան եւ կարեւոր պատմութեան, եւ գուցէ շարունակէինք խորհիլ որ անցեալին Երեւան աննշան աւան մը եղած է, քանի որ մեր մատենագրութեան մէջ, հին պատմիչներու քով, Երեւան չի յիշուիր գրեթէ: Այսօր հնադարեան կոթողներ կ'երեւին հոն, պեղումներէ յայտնուած, կամ հին շէնքերու քանդուածներէ մնացած: Ժ. Գաբու աղիտալի երկրաշարժները կործանած են յուշարձաններ (Եկեղեցի, մատուռ, աշտարակ, պարիսպ), եւ անոնց պիտանութեան պատճառով՝ ժամանակուան ճաշակով եւ կարողութեամբ վերանորոգուած են, յաճախ բոլորովին անտեսելով հին մնացորդները, եւ երբեմն նոյնիսկ վերանորոգողները կամ վերաշինողները քանդած անհետացուցած են երկրաշարժէն փրկուած բեկորներ, երբ նկատած են որ անոնց վերաշինութիւնը աւելի բազմածախս պիտի ըլլայ՝ քան թէ հարկ եղածը ի նորոյ շինել:

Պրոֆ. Ղաֆաղարեան Երեւանը իր աննշան անցեալէն կը բարձրացնէ հայկական կարեւոր քաղաքներու շարքին, որուն վերջի պեղումները զայն հռչակեցին իբր մեր հնագոյն քաղաքը, գոնէ խորհրդային Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Մենք երախտապարտութեամբ կը փակենք Պրոֆ. Կարոյ Ղաֆաղարեանի այս մեծարժէք եւ բազմավաստակ գործը: Կը մաղթենք առողջութիւն եւ երկար կեանք՝ անզուգական Թորոսեանի այս բոլորանուէր յաջորդին: Յուսանք՝ այս հատորին նման մեծարժէք նոր աշխատութիւններ շարունակէ հրատարակել՝ ճոխացնելով մեր հնագիտական գրականութիւնը:

Թ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՐԳ-ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԵՒ ԳԱՒԱՌԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Կազմեց

ԱՌԱՔԵԼ Ն. ՊԱՏՐԻԿ

Հատոր Ա., Պէյրուք, տպ. Մշակ, 1974, էջ 880, լաթակազմ:

Հայրենակցական հրատարակութիւններու շարքին, ահա կ'աւելնայ հատոր մը եւս, որ իր ճոխ բովանդակութեամբ, խղճամիտ պատրաստութեամբ եւ չքեղ տպագրութեամբ կու դայ հարստացնելով՝ Թրքահայաստանի մէջ գտնուող, երբեմնի մեր հայաբնակ քաղաքներու պատմութեան նուիրուած գեղեցիկ մատենաշարը:

Սեբաստացի Հայերը, ասկէ յետոյ, արդարօրէն կրնան հպարտ ըլլալ՝ «Պատմագիրք – Յուշամատենամ Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան» խորագիրը կրող